

mužských protějšků s tím rozdílem, že jejich postoj je indiferentní, kdežto muži to nepokládají za důležité. Poslední podstatný rozdíl spočívá v tom, že ženy ze všech vzdělanostních skupin kladou důraz na dobré vztahy na pracovišti. To odpovídá tradované představě o hodnotě pracovních (společenských) kontaktů pro ženy z rozvinutých západních zemí (práce umožňuje opustit uzavřenost rodiny). Vzdělanostně kvalifikační dimenze má obdobný význam jako v české populaci v hodnocení humanitních atributů práce. Podstatným zjištěním je shoda názorů mužů a žen se základním (nedůležité) a vysokoškolským vzděláním (vysoce důležité) na obsah práce. Z našeho pohledu je zajímavá skupina osob s vyšším vzděláním (odpovídá současnému bakalářskému stupni), ve které ženy spíše názorově inklinují k vysokoškolačkám, kdežto muži se od vysokoškoláků odlišují (zvláště výrazné je to v oblasti podmínek práce).

Tabulka 11. Průměrné faktorové skóre ve skupinách podle vzdělání a pohlaví

Vzdělání		Materiální podmínky	Obsah práce	Pracovní doba	Vztahy
Základní		-,06	,40	-,21	-,07
	Muži	-,37	,40	,10	,15
	Ženy	,18	,40	-,49	-,26
Vyšší		-,10	,08	,00	-,06
	Muži	-,32	,02	,22	,10
	Ženy	,15	,14	-,24	-,27
Všaturita		-,01	-,20	,18	,11
	Muži	-,08	-,14	,35	,29
	Ženy	,09	-,29	-,08	-,15
Vyšší		-,00	-,44	,19	,06
	Muži	-,17	-,38	,38	,37
	Ženy	,19	-,51	-,01	-,29
Vysokoškolské		,38	-,57	,22	,17
	Muži	,35	-,58	,38	,36
	Ženy	,41	-,57	,03	-,05

Výsledky potvrzují, že česká společnost je v oblasti práce daleko méně genderově diferencovaná, než je západní standart. I když je velice pravděpodobné, že s postupem restrukturalizace a modernizace národního hospodářství dojde k přiblížení profesní a vzdělanostní struktury k "západní" současnosti (k prohloubení gendrových rozdílů), je otázkou, do jaké míry se toto přiblížení promítne do postojů a názorů. Zatím z otázek, které zjišťovaly, co do konce 1989 nabylo z různých aspektů práce na důležitosti, vyšlo, že podstatně důležitější jsou materiální podmínky a jistota zaměstnání (muži i žen shodně). To sice vypovídá o tom, že si naši dotázaní uvědomují ekonomický význam práce v tržně (a spotřebně) orientované ekonomice, ale tento aspekt dotázaní Britové nezdůrazňují. Pravděpodobným klíčem k projevení názorových rozdílů je snížení pracovních úvazků žen (netýká se žen s univerzitním vzděláním). Nutnost dvojího (nezkráceného) příjmu pro zabezpečení přijatelné životní úrovně rodiny tomuto roku brání.

9. kapitola

Co určuje postavení žen v stratifikačním systému?

Jadwiga Šanderová

Není otázka ženská, je jen otázka lidská...

T. G. Masaryk

V pozadí této kapitoly stojí přesvědčení, že problém umístění žen ve stratifikačním systému nelze řešit odděleně od úvah o sociální stratifikaci obecně a že tedy nejde o jakousi, možná snad uměle vyvolanou, „ženskou otázku“. Rozhodnutí, nakolik sociální postavení vdaných žen souvisí s postavením jejich partnerů, je implicitně obsaženo v teoretickém uchopení problému sociální stratifikace současných kapitalistických (a postkomunistických) zemí obecně. Práce má kromě závěru, který je krátkou úvahou o možnostech výzkumu sociální stratifikace, tři části. V první, nejkratší, stručně charakterizují literaturu zabývající se postavením žen v současných kapitalistických společnostech. Ve druhé, která představuje jádro práce, se soustřeďují na sociálně ekonomický aspekt tohoto problému. V návaznosti na probíhající diskuse jej redukuje na tři klíčové otázky, na něž také nabízím odpověď. Konečně třetí část je zamyšlením nad rodícím se novým stratifikačním systémem u nás. Celý text je míněn jako výchozí obecná hypotéza pro další výzkumnou aktivitu a je nepochybně diskusní. Potěší mne, pokud vyvolá reakci.

9.1. Současný stav diskuse.

Ackerová a Haughová, které v roce 1973 nezávisle na sobě podrobily zdrcující kritice výzkum sociální stratifikace omezující se na populaci mužů, snad ani netušily, že tím k nesčetné řadě „stratifikačních sporů“ přidávají další, který se stal „snad nejkontroverznějším v této výzkumné oblasti“ [Zipp a Plutzer 1996; 234] a o němž se vedou živé spory dodnes. Szelényiová v nedávno publikovaném sborníku klasických textů týkajících se sociální stratifikace [Grusky 1994] identifikuje celkem jedenáct přístupů k řešení problému postavení žen ve společnosti a rozděluje je do dvou základních skupin v závislosti na tom, zda ten který autor považuje za základní analytickou jednotku stratifikačního systému individuum nebo rodinu.

Rodinu považují za základní jednotku stratifikačního systému především stoupenci tzv. *konvenčního přístupu*: sociální postavení rodiny (a tudíž i žen) se odvozuje od postavení živitele rodiny, jímž je muž. Toto pojetí tedy ženám zcela upírá vlastní sociální status. V jeho rámci Szelényiová dále rozlišuje dva směry, které se liší zdůvodněním takového postupu. Uvádí jednak *funkcionalisty* (zejména [Parsons 1954]), kteří své teorie formulovali v době, kdy typickým zaměstnáním žen byla péče o domácnost. Takovou situaci považovali za funkční, neboť byli přesvědčeni, že eliminuje konkurenci mezi partnery a posiluje stabilitu rodiny. Druhý typ zdůvodnění konvenčního přístupu nazývá Szelényiová *liberální* a jako typický příklad uvádí J. H. Goldthorpa, který ještě začátkem 80. let [Goldthorpe 1983] souhlasil s názorem, že postavení ženy v třídní struktuře je odvozeno od postavení jejího manžela. Byl tehdy přesvědčen, že vzdor růstu zaměstnanosti žen je muž i nadále hlavním živitelem rodiny a prostředníkem mezi rodinou a společností, protože zaměstnání ženy má spíše doplňkový a epizodický charakter. Je však třeba poznamenat, že dnes spolu s Eriksonem [Erikson, Goldthorpe 1992] odvozuje postavení rodiny od zaměstnání toho z partnerů, který stojí ve

stratifikačním systému výše. Konvenční přístup tak dnes patří spíše minulosti a nahradil jej přístup, který Szelenyiová nazývá *model dominantního* a za jehož typické představitele považuje Eriksona [1984] a Wrighta [1989a]. Třetí přístup, jehož stoupcem považují za jednotku stratifikačního systému rodinu, nazvala *model sdružené (joint) klasifikace* (sociální postavení rodiny se odvozuje od zaměstnání obou partnerů).

Na pomezí individualizujícího a „rodinného“ přístupu se podle názoru Szelenyiové pohybuje *marxistický model*, který pracuje s rodinou i individuem. Zdůrazňuje, že pováleční marxisté na rozdíl od klasiků neumístují ženy na periferii třídního systému, ale považují je za součást kapitalistického uspořádání společnosti. Ženy podle tohoto názoru totiž usnadňují vykořisťování mužů, ačkoli samy vykořisťovány v klasickém slova smyslu nejsou (socializují děti pro submisivní roli v kapitalistických vztazích autority [Horkheimer 1982]; poskytují mužům emocionální únik z chladného kompetitivního prostředí [Lasch 1977]; představují rezervní armádu práce [Beechey 1977]).

Autoři, kteří považují za základní jednotku individuum, pracují podle Szelenyiové s dvěma základními typy modelů. Jsou to *modely založené na výrobě* (production-based models) a *modely duálních systémů*. Představitelé první skupiny určují sice třídní postavení zaměstnaných žen na základě jejich zaměstnání, ale ženy v domácnosti nepovažují za účastníky trhu práce, a tudíž je ignorují ([Sewell, Hauser a Wolf 1980]; [Hout 1988]; [Payne a Abbott 1990]). Muži v tomto typu výzkumů nereprezentují rodiny, ale pouze sami sebe. Jde tedy o přístup, vůči němuž je výše zmíněná kritika Ackerové (sociální fenomén zkoumaný jen na polovině společnosti) nepřiléhavější.

Modely duálních systémů dělí Szelenyiová opět do dvou skupin. Jsou to jednak tzv. *patriarchální modely* a modely považující práci v domácnosti za produktivní činnost rovnocennou práci v zaměstnání (*Domestic Mode of Production Models*). Představitelé obou přístupů kladou důraz na význam ženské role v rodině, zejména v domácnosti. Odpovědnost za hod domácnosti znevýhodňuje ženy v konkurenčním boji o lukrativní pracovní místa, což vede k segregovanému pracovnímu trhu podle pohlaví a odtud k nižšímu platovému ocenění práce v ženských sektorech. Ženy jsou tak nutně závislé na mužích [Hartmann 1981]. Patriarchální modely se zaměřují na vztahy mezi muži a ženami obecně, bez zvláštního zřetele k ženám postupujícím na trh práce [Millet 1970], [Chodorow] 1978; [O'Brien 1981] a [Firestone 1970]. Podle mého názoru to jsou především představitelky radikální větve feminismu. Tak například Firestoneová hovoří o tom, že muži vykořisťují ženy a pohlaví je tak vlastně třídotvným aktorem.⁵⁴ Stejně jako předpokladem zrušení tříd je dočasná diktatura proletariátu, je podle jejího názoru pro zrušení podřízeného postavení žen vůči mužům nutná vzpoura žen, svého druhu „underclass“. Konečným cílem takové revoluce má být eliminace práce (a tudíž zrušení dělby práce) prostřednictvím kybernetizace výroby [Firestone 1970].

Konečně představitelky posledního modelu, k němuž se hlásí i autorka citovaného přehledu, považují běžně používaný třídní model za nevyhovující a reformulují pojem třídy v tom smyslu, že vymezují práci v domácnosti jako specifickou sféru národního hospodářství a včleňují do stratifikačního systému i ženy v domácnosti, které jsou v běžných třídních schématech ignorovány [Harrison 1973;], [Delphy 1984;] [Szelenyi 1992].

Z tohoto přehledu je snad dostatečně zřejmé, že literatura zabývající se postavením žen ve společnosti je velmi bohatá a tematicky pestrá. Komplikovanost kategorizace Szelenyiové podle

⁵⁴ V souvislosti s tímto typem tvrzení poznamenal Wright [1989; ...], že pokud bychom trvali na tom, že pojem rodu musí být propojen s pojmem třída, měli bychom opustit oba a nahradit je pojmem jedním, který by třeba mohl znít „gender“ (odvozeno od class a gender).

mého názoru vyplývá z její snahy „pokrýt“ veškerou literaturu zabývající se postavením žen ve společnosti. V této souvislosti považuji za užitečné rozlišení dvou základních aspektů sociální nerovnosti, které provedla Fraserová [Fraser 1997]. Na jedné straně je to nerovnost spíše kulturní povahy, tj. symbolické vymezení části společnosti (žen, etnika) jako nerovnoprávného, a na straně druhé nerovnost socioekonomická čili distributivní (blíže viz [Fraser 1997]). Jednotlivé práce se pak zpravidla zaměřují jen na jeden z těchto aspektů.

Práce zabývající se kulturním aspektem nerovnoprávného postavení žen poukazují na snížené možnosti uplatnění žen a nedostatečné ocenění jejich péče o děti a domácnost plynoucí z kulturní dominance mužů. Gender je zpravidla považován za vztah, především však za sociální konstrukci, a pozornost se přesouvá od chování konkrétních mužů a žen k historicky a kulturně konstruované maskulinitě a feminitě (historickou analýzu tohoto typu viz např. [Witz 1990]). Charakteristika vztahů mezi muži a ženami jakožto vztahů mocenských dnes ustupuje do pozadí ve prospěch analýzy procesů, které vedou k této konstrukci a k politice zatížené předsudky ve vztahu k mužům a ženám. Radikální „patriarchální teorie“ jsou stále častěji charakterizovány jako statické (např. [Acker 1989] nebo [Pollert 1966]). Často se lze také setkat s různými případovými studii z oblasti zdravotnictví a úřadů, kde se ženy kumulují v méně výhodných pozicích (např. [Davies 1996], [Bologh 1990], [Pringle], jejichž cílem je odhalit konkrétní procesy, které komplikují přístup žen k lukrativním zaměstnáním. Jako příklad lze uvést studii Daviesové [1996], která využila Collinsova pojetí sociální západky (tzv. credentialismus) [Collins 1979]⁵⁵.

Pro úplnost je třeba zdůraznit, že práce zabývající se tímto problémem nevedou vždy k závěru o jednoznačné diskriminaci žen. Například William a kol. [1980] poukazují na fakt, že jde o výsledky složitého procesu, v jehož rámci jsou v některých etapách životního cyklu zvýhodněny ženy a v jiných muži. Ačkoli z hlediska alokace mužů a žen do stratifikačního systému lze pozorovat nápadné rozdíly, celkové zisky plynoucí z dosaženého vzdělání jsou v zásadě stejné. Ženy mívají o něco vyšší status než muži na počátku pracovní dráhy, zatímco ve střední etapě života mají vyšší status muži (krom toho v postavení žen byla zjištěna nižší variance než v postavení mužů). Ženy totiž ve své většině nastupují do nemanuálních zaměstnání, zatímco muži nastupují daleko častěji do zaměstnání manuálních. Ačkoli tedy mají z hlediska počtu let strávených ve škole stejné vzdělání jako ženy, jejich status je na počátku pracovní dráhy nižší. Na druhé straně však zaměstnání, do nichž nastupují ženy, poskytují daleko méně mobilních šancí a situace se tak ve střední etapě životního cyklu obrací v neprospěch žen. Svůj vliv zde samozřejmě má i fakt, že většina žen záhy po zahájení pracovní kariéry zaměstnání na čas opustí. Tato skutečnost však zároveň poněkud paradoxně přispívá k tomu, že po svém návratu do zaměstnání ženy lépe zhodnotí své formální vzdělání, na něž jsou nuceny se spolehnout, protože vstupují na trh práce bez větších pracovních zkušeností. Muži staví daleko více na praktických zkušenostech.

Jakkoli vůbec nepochybuji o tom, že kulturní (symbolický) a socioekonomický aspekt postavení žen spolu výrazně souvisejí, považuji za rozumné, zejména v situaci, kdy se potýkáme s poměrně velkou variabilitou názorů na tento problém, vést úvahy o těchto dvou aspektech prozatím odděleně. Nadále se proto budu věnovat aspektu socioekonomickému, a to konkrétně problému, nakolik určuje pozici vdaných zaměstnaných žen ve stratifikačním systému postavení jejich partnera a nakolik jejich vlastní pracovní zkušenost.

⁵⁵ Již několik let si lámou hlavu, jak tento pojem přeložit do češtiny. Obávám se, že řešení, které jsem zvolila (pojem nepřeložit) je to z nejspatnějších, bude-li totiž počestně na kredencialismus, bude nezasvěcenému zcela nepochopitelný (jen málokdo si spojí kredenc s credential). Celý problém snad lze řešit pouze opisem „kvalifikace na základě osvědčení“.

9.2. Ženy ve stratifikačním systému: tři klíčové otázky.

V diskusi o umístění žen ve stratifikačním systému vidím, podobně jako Szelenyiová, dva základní teoretické přístupy, které se liší tím, co jejich představitelé považují za základní analytickou jednotku jednotlivých segmentů stratifikačního systému: individuum nebo rodinu. Ti, kdo považují za tuto jednotku individuum, určují sociální postavení bez ohledu na pohlaví a bez ohledu na postavení životního partnera (např. Abott 1987), [Stanworth 1984] a [Walby 1986]). Ti, kdo považují za jednotku analýzy rodinu, pracují buď s nekonvenčním modelem ([Goldthorpe a Erikson 1992a, 1992b] a [Evans 199]), nebo s modelem sdružené klasifikace ([Britten a Heath 1983] [Heath a Britten 1984], [Hayes a Jones], [Hayes a Jones 1992a], [Wright 1989], [Leilufsrud a Woodward 1988], [McRae 1986]. V rámci obou těchto přístupů si někteří autoři (autorky) kladou otázku, zda lze hierarchii zaměstnání, která byla konstruována pro potřeby analýzy mužské populace, bez jakýchkoli úprav použít pro určování sociálního postavení žen.

Jinými slovy, dříve než přikročíme k analýze sociální stratifikace celé populace (tj. včetně žen), je třeba rozřešit tři dilemata:

1. Máme se zabývat jednotlivci nebo rodinami (případně jednotlivci v rodinách [Marshall a kol. 1988], [Zipp, Plutzer 1996])?
2. Pokud se rozhodneme pro rodiny, budeme odvozovat jejich postavení od postavení toho z manželského páru, jehož status je vyšší, nebo je třeba vést v patrnosti zaměstnání obou partnerů?
3. Bez ohledu na to, jak jsme se rozhodli v předešlých dvou případech, je třeba uvážit, zda struktura zaměstnání mužů je ekvivalentní struktuře žen, tj. zda z každého zaměstnání plyne mužům i ženám stejné sociální postavení.

9.2.1. Individuum nebo rodina?

To, jakou jednotku analýzy (individuum versus rodina) zvolíme, záleží především na tom, zda se přikloníme k hierarchickému (spíše konsenzuálnímu) nebo třídnímu (spíše konfliktualistickému) pojetí sociální stratifikace. Zastánci hierarchického pojetí, kteří popisují stratifikační systém vyspělých společností západního typu jako hierarchii vrstev, volí zpravidla individuum. Ti, kdo hájí třídní pojetí, volí rodinu. Otázkou zůstává, zda jde o přístupy konkurenční či komplementární. Někteří autoři totiž považují oba přístupy za relevantní, protože podle jejich názoru odrážejí různé stránky sociální struktury soudobých vyspělých zemí a každý z nich je vhodný pro analýzu jiných typů problémů [Dahrendorf 1959], [Ossowski 1963] [Lenski 1967], [Crompton 1993], [Sorenson 1994]. Lze se ovšem setkat i se v zásadě historicistním názorem, a to, že třídy jsou postupně se vytrácejícím reliktem minulosti a že tedy třídní přístup stále méně a méně odpovídá realitě [Clark a Lipset 1991].

Ti, kdo charakterizují hierarchický a třídní přístup jako komplementární, vesměs třídy považují za výraz určitého konfliktu, který je ve společnosti vždy přítomen, byť většinou jen latentně. Zároveň si jsou však vědomi, že žádná společnost nemůže existovat bez určité míry konsensu ohledně sociálních nerovností. Na takovém konsensu je založena hierarchie vrstev. Bohužel je třeba konstatovat, že zastánci tohoto kompromisního názoru se zpravidla nevěnují empirickému výzkumu a omezují se na obecné formulace, spíše proklamativního charakteru, aniž by se blíže zmínili o konkrétní podobě stratifikačního systému vyspělých kapitalistických

společností a o tom, jaký je mezi vrstvami a třídami vztah. Například Dahrendorf hovoří o dvou pohledech na sociální strukturu, které nelze propojit. Lenski hovoří sice o třídách, ty jsou však v jeho pojetí klasickými sociálními kategoriemi (tj. vrstvami). Sorenson považuje vrstvy za vhodné pro popis struktury a variability postavení na trhu práce a třídy pro analýzu životních šancí. Cromptonová se pak omezuje na ne mnoho říkající konstataci, že není zapotřebí nových teorií a metod, jako spíše flexibilního přístupu, který by odrážel provázanost různých aspektů sociální stratifikace v celé její úplnosti.

Máme-li se však rozhodnout, zda budeme považovat za analytickou jednotku stratifikačního systému rodinu či individuum, nemůžeme se podle mého názoru obejít bez vstupní (byť jen hypotetické) představy o tom, s jakými konkrétními segmenty je třeba v stratifikačním systému počítat, jak jsou uspořádány a kudy vedou jejich hranice.

Nesčetná řada výzkumů ukázala, že každý stratifikační systém lze úspěšně popsat jako hierarchické uspořádání většího či menšího počtu sociálních kategorií vymezených sociálně ekonomickým statutem (vrstev). Takový popis však (jak už bylo mnohokrát konstatováno) nezachytí nositele latentního napětí ve společnosti, které určuje politický život, případně provokuje změny sociální struktury. Na druhé straně třídní přístup vychází z ne příliš realistické představy, že třídní struktura se týká celé populace. Zatímco tedy zastánci hierarchického přístupu ponechávají stranou své pozornosti důležitá sociální uskupení, zastánci třídního přístupu vidí třídy i tam, kde nejsou. Nejobecněji řečeno, stratifikační systém vyspělých společností je tvořen vrstvami a třídami, přičemž vrstvy jsou sociálními kategoriemi, tj. mechanickými souhrny individuů, která mají podobné sociálně ekonomické charakteristiky (příjem, prestiž, postavení v řízení, charakter práce či obecně tzv. sociálně ekonomický status). Jejich počet a hranice jsou výsledkem arbitrárního rozhodnutí (jsou proto jednoznačně určené a zcela zřetelné). V důsledku této arbitrárnosti je v zásadě velmi snadné každému zcela jednoznačně přiřadit konkrétní vrstvu a takto beze zbytku „roztřídit“ veškeré obyvatelstvo (zpravidla však pouze ekonomicky aktivní).

Naproti tomu třídy nejsou mechanickým souhrnem individuů. Kromě toho, že příslušníci určité třídy sdílejí podobné postavení ve vlastnických a/nebo tržních vztazích [Pakulski 1993; 134], představují tzv. demografickou identitu [Goldthorpe 1988; 327-351] či třídní (generační) kontinuitu [Parkin 1971; 48-78], je pro ně typická relativně nízká inter i intragenerační mobilita a sociální blízkost (uzavírání sňatků a přátelské vazby jsou pravděpodobnější v rámci třídy než mezi třídami). Podobné objektivní podmínky a životní šance spolu s generační kontinuitou a sociální blízkostí pak mohou (alespoň potenciálně) nalézt svůj výraz nejen v podobném životním stylu, ale i v utváření specifické subkultury, hodnotového systému a životních strategií (habitu, milieu apod.), což se může projevit v pocitu určité sounáležitosti („my“ a „oni“), blízkých politických názorech, postojích a jednání. Tyto subkultury pak mohou nalézt svůj výraz i v určitých třídních ideologiích, které do jisté míry vyvolávají a ovlivňují činnost jednotlivých politických stran, hnutí, odborů apod. Zmíněné ideologie se dnes liší především tím, zda podporují spíše neviditelnou ruku trhu nebo státní intervencionismus, v podobě tzv. neosocialismu [Porket 1997]. Souvisí to s určitou životní filosofií, s níž se člověk ztotožňuje zejména v průběhu socializačního procesu a která je dále podporována či korigována na základě životních zkušeností (reálných i pocíťovaných životních šancí). Velmi zjednodušeně řečeno: víra v optimální fungování neviditelné ruky se pojí s přesvědčením, že především každý sám je strůjcem svého osudu, což vede spíše k individualismu, podpora neosocialismu plyne z přesvědčení, že není-li chod společnosti řízen, část společnosti na to doplácí, což vede spíše ke kolektivismu.

Příklon některé z těchto sociálních optik samozřejmě nezřídka souvisí i s jednotlivými charakteristikami vymezujícími vrstvy, protože třídní struktura není na hierarchii vrstev zcela nezávislá, byť ji na ni nelze přímo převést. Stručně řečeno třídy jsou podmnožinou hierarchie vrstev a nejsou lineárně uspořádány. „Třídní mapy“ či schémata, která zahrnují celou populaci, podporují přesvědčení některých autorů, že nic takového jako výše vymezené třídy v dnešních vyspělých společnostech reálně neexistuje a že i hranice mezi třídami jsou (stejně jako mezi vrstvami) výsledkem arbitrárního rozhodnutí badatele.

Tento názor zastávají například autoři tzv. Cambridžské škály zaměstnání ([Stewart, Prandy a Blackburn 1980], [Prandy 1990] a [Prandy a Blackburn 1997]), která konkuruje Goldthorpovu třídnímu schématu. Z hlediska teoretických východisek se tvůrci této škály pohybují na pomezí hierarchického a třídního přístupu. Jednotlivá zaměstnání totiž seskupili do hierarchicky uspořádaných skupin na základě výpovědí respondentů o zaměstnání jejich partnerů a nejbližších přátel. Zároveň však tvrdí, že stratifikační systém je kontinuální hierarchií skupin zaměstnání, mezi nimiž lze určit hranice jednotlivých tříd jen arbitrárním rozhodnutím. Na základě řady analýz, v nichž porovnávali Cambridžskou škálu s Goldthorpovým třídním schématem, dospěli k přesvědčení, že třídy jakožto reálné entity s jasně vymezenými hranicemi neexistují. Všechny pokusy zakotvit stratifikaci nebo třídy v objektivních ekonomických podmínkách považují za mylné. Podle jejich názoru představují tyto podmínky pouze jeden z aspektů třídní struktury, v žádném případě však nejde o determinantu sociálních vztahů, jejichž skutečným výrazem jsou reálné interakce mezi lidmi. Cambridžská škála podle přesvědčení svých tvůrců poskytuje na rozdíl od Goldthorpova schématu zcela nezávislý obraz stratifikačního systému, neboť apriori nepředpokládá ani existenci, ani neexistenci tříd. Goldthorpovo schéma považují za sice vcelku dobrý nástroj popisu stratifikačního systému, nikoli však za důkaz existence tříd jakožto diskrétních homogenních uskupení se zřetelnými hranicemi ([Prandy 1990]; [Prandy a Blackburn 1997]). Toto svoje přesvědčení opírají především o zjištění, že Goldthorpovo třídní schéma silně koreluje s Cambridžskou škálou. Je však třeba zdůraznit, že tato korelace činí 0,5, což neznamena nic více a nic méně než to, že třídní struktura není nezávislá na hierarchii vrstev. Jádrem problému tkví podle mého názoru v tom, že Goldthorpe vychází ze zamíčeného předpokladu, že společnost je třídně strukturovaná jako celek. Stručně řečeno, v Goldthorpově schématu jsou ztotožněny „třídy na papíře“ [Bourdieu 1984; 4] s reálnými (aktuálními) třídami.

S názorem, že je třeba opustit představu tříd jako reálných sociálních skupin s jasně vymezenými hranicemi, nelze než souhlasit. Jasně vymezené hranice mezi třídami totiž implikují sociální uzavřenost, tj. tedy spíše kastovní či stavovské uspořádání. Typickým znakem třídy ve srovnání s kastou či stavem je kromě odlišného institucionálního zakotvení právě relativní otevřenost, tj. určitá propustnost třídní struktury (a tudíž určitá nejasnost či „rozmazanost“ jejich hranic). Řada autorů (za všechny jmenujme Goldthorpa a Bourdieua) však dosti přesvědčivě ukázala, že v rámci těchto nepřilíš zřetelných hranic lze nalézt sociální uskupení se zřetelnou generační kontinuitou a specifickou subkulturou. Je silně pravděpodobné, že společnost raného kapitalismu byla uzavřenější než současné kapitalistické společnosti. Na druhé straně je rovněž pravděpodobné⁵⁶, že jasně vymezené hranice měla pouze dělnická třída (po všech stránkách deprivilegovaná námezdní pracovní síla), která byla sociálně značně uzavřená. Ostatní třídy, takto jasně vymezeny nebyly. Třídní vyhraněnost je spíše něčím ojedinělým a úvahy i výzkumy týkající se třídní struktury je třeba odvíjet od této „neurčitosti sociální reality“ ([Aron 1964; citováno dle Giddense 1973; 61]).

⁵⁶ Pro podporu či vyvrácení této hypotézy neexistují relevantní data, pohybujeme se proto v oblasti dohadů a interpretací.

Zastáncům historicistního pojetí třídní struktury je tak třeba dát do jisté míry za pravdu. Srovnáme-li počátky moderní společnosti s dneškem, lze dále předpokládat, že sociální uskupení třídního charakteru pokrývala větší část společnosti než dnes, neboť pluralitní charakter společnosti z hlediska uspořádání života (life patterns) se promítá i do pluralismu stratifikačního systému. Počátky kapitalismu mimo jiné spadají v jedno s počátky tzv. zlatého věku rodiny, jenž v západních zemích kulminoval zhruba v šedesátých letech, kdy manželství a rodinný život byly téměř všeobecně rozšířeným uspořádáním života, přičemž ještě začátkem padesátých let šlo většinou o celoživotní soužití těchto partnerů v modelové situaci muže živitele a ženy v domácnosti. Tato situace, která přispívala k homogenitě jednotlivých tříd, je historicky ojedinělá (viz [Hoffman-Nowotny 1988] a [Možný 1990]). Od 50. let se zvyšuje počet osob žijících samostatně (ať už svobodných, či rozvedených), neúplných rodin (stále častěji již takto založených), tzv. agregovaných rodin (druhé a další manželství s dětmi z aktuálního i předchozích manželství) a nesezdaných soužití⁵⁷. Považovat ovšem tento trend za všeobecný úpadek rodiny, který povede k úplnému vymizení rodinného života, je přemrštěné. Pouze se sníží počet lidí, kteří si takto svůj život uspořádali, případně se změní způsob soužití partnerů (neprovdaná žena s dětmi, jimž se otec pravidelně věnuje; tzv. oddělené manželství, kdy má každý z partnerů vlastní domácnost apod.). Pluralita uspořádání života pak přispívá k pluralitnímu stratifikačnímu modelu, který však sotva bude odpovídat představě společnosti (či souhrnu) de facto sociálně nezakotvených individuů, jak ji předkládají např. Lipset a Clark [c.d.]. Jde spíše o pluralitu typů (zejména z hlediska pevnosti sociálních pout) těchto sociálních zakotvení, a to mužů i žen. Pravdu má zřejmě Lyotard, který v jiné souvislosti konstatoval, že v pozadí představy o mase „složené z individuálních atomů podléhajících jakémusi absurdnímu Brownovu pohybu“ stojí pohled zaměřený „rajskou představou ztracené 'organické' společnosti“ [Lyotard 1993; 115]. Tak jako ohniskem biologické reprodukce zůstává rodina, zůstávají, alespoň prozatím, ohniskem reprodukce stratifikačního systému třídy. Je ovšem pravděpodobné, že jejich význam v čase a prostoru mírně kolísá.

Domnívám se tedy, že obecně lze charakterizovat stratifikační systém vyspělé kapitalistické společnosti jakožto lineární uspořádání socioekonomických vrstev, v jehož rámci lze identifikovat několik tříd, které tuto hierarchii částečně protínají. Snad pouze J. H. Goldthorpe původně, a to zcela explicitně, tvrdil, že třídy nejsou hierarchicky uspořádány. Za vzestupnou mobilitu považoval pouze mobilitu do servisní třídy a za sestupnou pouze mobilitu z této třídy [Goldthorpe 1985; první vydání 1980]. Nicméně to, že většinu tříd (s výjimkou servisní a dělnické) nazval mezilehlými, určitou hierarchii evokuje. Na tento fakt začínají někteří autoři poukazovat, např. Prandy [1990] a Payne [1996]; Payne navíc upozorňuje, že v novějších pracích [Erikson, Goldthorpe 1993] Goldthorpe s hierarchií pracuje zcela explicitně. Realita podle mého názoru odpovídá Goldthorpovu původnímu tvrzení z roku 1980. Jednotlivé třídy (s výjimkou servisní, která leží nejvýše) nejsou striktně hierarchicky uspořádány jako vrstvy. Vysoce kvalifikovaný dělník může mít lepší životní šance než živořící živnostník (samostatně činný), či řadový úředník apod. V rámci dělnické třídy tedy sice nalezneme častěji představitele nižších vrstev než například v řadách rutinních nemanuálních pracovníků, ne však výlučně. Nejnižší vrstvy pak představují tzv. třídu chudoby (underclass), která však třídou ve vlastním slova smyslu není [Dahrendorf 1991]. Jde o atomizované vrstvy marginalizovaných na trhu práce a odkázaných po většinu svého života na sociální zabezpečení a charitu. Tyto nejníže postavené vrstvy, podobně jako elity, nebývají předmětem stratifikačních výzkumů, a to především proto, že je obtížné je zkoumat standardizovanými metodami. Jejich početnost a

⁵⁷ Začíná se rovněž poukazovat na existenci soužití homosexuálně orientovaných lidí, případně s osvojeným dítětem [Fraser 1997]. Podle mého názoru však jde o okrajový jev, který lze z úvah o sociální stratifikaci vypustit a věnovat se mu spíše jako samostatnému fenomenu.

životní šance jsou však velmi významné pro celkovou atmosféru ve společnosti (viz [Dahrendorf 1191], [Saunders 1987], [Murray 1984], [Crompton c.d.] a další) a je třeba je v úvahách o sociální stratifikaci vést v patrnosti.⁵⁸

Hierarchicky uspořádané vrstvy tak představují svého druhu „základní materiál“ či „pozadí“ tříd. Pomocí těchto vrstev lze charakterizovat jednotlivé třídy jen přibližně. Nejnižší vrstvy představuje výše zmíněná třída chudoby. V rámci tzv. středních vrstev existují více či méně zřetelně zformované třídy: v Goldthorpově terminologii jde zejména o třídu dělnickou, třídu těch, kdo řídí manuální pracovníky, rutinní nemanuály a tzv. samostatné. Tyto čtyři třídy nezahrnují střední vrstvy v jejich úplnosti a nejsou hierarchicky uspořádané - jdou napříč všemi středními vrstvami, přičemž větší počet těch, kdo se nacházejí na hranici s třídou chudoby (nejnižší střední vrstvy), nalézáme v dělnické třídě. Naopak rutinní nemanuálové a samostatní se častěji pohybují ve výše postavených středních vrstvách. Nicméně situace, kdy dělník má vyšší sociálně ekonomické postavení než např. řadový úředník, nelze považovat za anomálii. V rámci neostrých hranic těchto tříd lze nalézt rodiny a individua s vysokou generační kontinuitou a třídní homogenitou. Konečně v rámci nejvýše postavených vrstev nalézáme servisní třídu, rovněž s určitým stabilizovaným jádrem či jádry v podobě různých typů elit a celebrity (v tom smyslu, jak tento pojem použil Mills [1968; 91-100]).

Přísně vzato (plyne to např. z Goldthorpových analýz sociální mobility [Goldthorpe 1987]) má charakter třídy ve výše uvedeném slova smyslu pouze část tzv. dělnické třídy (definované manuální prací), do jisté míry třída samostatných (tj. drobných vlastníků), kteří své postavení v rámci intra i intergenerační mobility velmi často opakovaně ztrácejí a získávají (jde tedy spíše o určitou tendenci k demografické identitě), a jen část servisní třídy (která se početně rozrůstá a je tudíž z hlediska sociálního původu značně heterogenní, avšak méně než třídy mezilehlé). Zbývající mezilehlé třídy (tj. kromě samostatných) představují specifická sociální uskupení na hranicích zmíněných tříd, která nelze charakterizovat ani jako sociální kategorie, ani jako třídy a která nelze striktně hierarchicky uspořádat.

Mezilehlé třídy spolu se středními vrstvami pravděpodobně hrají klíčovou roli v tom, nakolik je třídní struktura té které společnosti vyhraněná a zda je ve společnosti tendence k podpoře spíše viditelné [Porket 1997] nebo neviditelné ruky trhu. Hypoteticky lze předpokládat, že třídní struktura z hlediska své vyhraněnosti a rozsahu (tj. jak velké části populace se týká) pulzuje pod vlivem celé řady faktorů (ekonomické, politické i kulturní povahy) mezi více a méně vyhraněnou. Nebo, použijeme-li koncept Bourdieua, napětí jednotlivých „symbolických polí“ [Bourdieu 1984b] se střídavě posiluje či oslabuje.

Pro období restrukturalizace trhu práce, kdy převládá růst početnosti pracovních míst ve středních a vyšších segmentech stratifikačního systému jakožto důsledek technicko-technologického pokroku, ale i strategií lépe postavených udržet či získat zpět své výhodné postavení [Bourdieu 1984a], je typická vzestupná sociální mobilita. V jejím důsledku lze pozorovat jistou erozi tříd, tj. rozostření hranic a snížení jejich početnosti. Interpolace tohoto procesu pak vedla k historicistnímu závěru o tzv. „zburžoazňování dělnické třídy“, který povede k úplnému vymizení tříd. Podle mého názoru jde o zavádějící pojem, neboť jde spíše o prorůstání dělnické třídy do středních tříd a politický příklon střední třídy spíše k vyšší třídě, které doprovází růst podpory neviditelné ruky trhu.

V období, kdy je nabídka nových výhodných pozic, a to zejména ve středních segmentech, stabilizována či dokonce klesá (ať už v důsledku recesí a krizí nebo snížení kvalifikačních

nároků na některé profese související s technickým rozvojem), se dosavadní mobilitní příležitosti uzavírají, případně se zvyšuje podíl sestupně mobilních. Tento proces bývá označován výstižnějším, avšak u nás zřejmě obtížně stravitelným, termínem „proletarizace středních tříd“, který je pravděpodobně provázen i růstem početnosti třídy chudoby. V rámci tohoto procesu lze počítat s politickým příklonem části středních vrstev a mezilehlých tříd k dělnické třídě (která se přechodně stabilizuje), tj. s vyšší podporou role státu (viditelné ruky trhu, neosocialismu).⁵⁹ Interpolace této dočasné tendence vedla k opačnému historicistnímu názoru, že stratifikační systém se polarizuje.

O těchto dvou tezích (hypotézách) se na Západě diskutovalo zejména na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Teze o zburžoazňování byla formulována začátkem šedesátých let, jako reakce na období růstu všeobecného blahobytu let padesátých. Tezi o proletarizaci lze považovat za teoretickou reakci na rozčarování konce šedesátých let. Podle mého názoru jsou tyto hypotézy nadále aktuální, avšak nikoli ve své historicistní podobě (společnost spěje buď k proletarizaci středních tříd, či zburžoaznění dělnické třídy), ale v podobě zjišťovací (žádnou z nich nelze jednou provždy zamítnout). Jinými slovy, zkoumat je třeba jak hierarchii vrstev, tak třídní strukturu.

Řešení dilematu individuum versus rodina je tedy kompromisní: pro základní popis hierarchie vrstev je analytickou jednotkou individuum, zajímá-li nás dynamika tříd a síla napětí symbolických polí, je jí rodina.

Pro úplnost je třeba konstatovat, že stratifikační výzkumy se rodinami sensu stricto nezabývají. V nejlepším případě zjišťují údaje o manželském páru, jehož sociální postavení odvozují od aktuálního zaměstnání obou partnerů. Takový postup někteří sociologové považují za zjednodušující. Například již citovaný Prandy [1990; 644] poukazuje na to, že běžné analýzy poskytují pouze ztrnulý obraz či momentku situace v danou chvíli (snapshot), protože pracují s třídou jako se statickou kategorií. Je proto podle jeho názoru nezbytné přejít k dynamičtějšímu přístupu, který by vedl v patrnosti fakt, že dnešní postavení individuí či domácností je součástí dlouhodobých procesů, které každé konkrétní zaměstnání odráží jen částečně. Jinými slovy, do analýzy je třeba zahrnout i výchozí sociální postavení obou partnerů a postavení jejich rodičů.

V této souvislosti Prandy předkládá výsledky analýzy kanonických korelací, jejímž cílem bylo nalézt nejsilnější vztahy mezi lineárními kombinacemi dvou sad proměnných. Jedna charakterizovala postavení manželky (zaměstnání jejího otce, její současné zaměstnání a zaměstnání v době sňatku) a druhá manžela (současné zaměstnání jeho otce a v době, kdy on sám skončil školu, současné zaměstnání a zaměstnání v době sňatku). Kanonické korelace mezi těmito dvěma sadami proměnných byly výrazně vyšší než kterákoli korelace mezi jednotlivými proměnnými, z nichž nejvyšší byla mezi zaměstnáním partnerů v době sňatku. Tyto dva soubory charakteristik Prandy považuje za nejvhodnější indikátor skutečné (true) situace, určující postavení páru ve společnosti, protože podává přesvědčivý „obraz stupně koherence ve stratifikačních vztazích“ [Prandy 1990; 644].

Ještě složitější přístup navrhuje E. O. Wright, který poukazuje na to, že zaměstnanost žen výrazně ovlivňuje třídní strukturu jako celek, a je proto podle jeho názoru nutné vést v patrnosti postavení obou partnerů. V této souvislosti uvádí příklad dvou fiktivních společností. První představuje 66% domácností s oběma partnery v dělnické profesi a 33% s oběma partnery vlastníky. V druhé společnosti je 33% domácností čistě dělnických, v 33% domácností muž

⁵⁸ Je ovšem pravda, že někteří autoři (např. [Dean 1991], tvrdí, že „underclass“ je velice sporný, protože mnoho významový pojem, který je spíše určitým symbolem než užitečnou vědeckou kategorií.

⁵⁹ Velmi důležitou roli v této souvislosti dále hraje činnost politických stran, nejrůznějších sdružení a hnutí a masmédií i kulturní tradice dané země, které ovlivňují to, jak si reálnou situaci (objektivní nerovnosti) lidé interpretují. Tendenci k třídní erozi či posílení tříd mohou jak posilovat, tak působit proti ní.

vlastní podnik a žena je dělnice a v 33% vlastní podnik žena a muž je dělník. Pokud bychom vzali v úvahu pouze postavení mužů, zdá se být třídní struktura obou společností ekvivalentní, nicméně v první z nich jsou dvě třetiny obyvatelstva v postavení dělnické třídy, zatímco v druhé pouze třetina.

V této souvislosti zavádí Wright řadu nových pojmů. V první řadě je to přímé a zprostředkované třídní postavení, tj. postavení odvozené od vlastního zaměstnání a od zaměstnání partnera. Někteří lidé mají pouze přímé třídní postavení, jiní zprostředkované. V manželském páru, kde oba partneři pracují, pak mají oba přímé i zprostředkované postavení. Zprostředkované se ovšem netýká pouze manželských partnerů, ale všech, kdo nemají vlastní příjem (závislí na rodičích, na systému sociálního zabezpečení apod.). Dále Wright zavádí pojem vícenásobné třídní postavení. V takovém postavení se například nalézá námezdní pracující, který vlastní nějaké akcie či investuje část svého příjmu nějakým jiným způsobem, případně má dvě zaměstnání vymezující dvě různé třídy (úřednice přivydělávající si úklidem, zaměstnanec nějaké firmy souběžně provozující živnost). Třídní postavení a míra jeho zprostředkovanosti se může měnit v čase a je proto třeba ještě počítat s tzv. třídní trajektorií (podobně uvažuje Bourdieu [1984]), což je pojem, který se vztahuje k celé dosavadní kariéře a jejímu pravděpodobnému vývoji. Dva lidé, kteří mají identické dělnické povolání, budou mít podle jeho názoru odlišné zájmy, je-li si jeden jist, že povýší do řídicí pozice a druhý, že zůstane celý život dělníkem [Wright 1989; 323-348].

Stockman dokonce navrhuje multidimenzionální model strukturované sociální nerovnosti, do něž by vstoupily i příbuzenské vztahy přesahující rodinnou domácnost a který by zároveň měl zahrnovat i multiplicitu zdrojů, tj., kromě zdrojů získaných prostřednictvím formální ekonomiky a trhu práce také ty, které plynou z tzv. neformální ekonomiky [Stockman 1991; 373-4]. O tom, že širší rodina často ovlivňuje třídní vědomí a zejména životní šance lidí, rozhodně není pochyb. Podobně je zřejmé, že řada rodin získává příjmy z více zdrojů; Pahl dokonce považuje početnost těchto zdrojů za důležitý stratifikační faktor [Pahl 1989]. Definovat všechny nezávisle proměnné stratifikačního systému je sice principiálně možné, reálně však jen těžko proveditelné. I kdyby se nám podařilo dosáhnout svého druhu limitní znalosti systému, byly by výsledky analýz těchto dat pravděpodobně nepřilíživě sdělné a poskytovaly by tak další materiál k nejrůznějším, nezřídka zcela protichůdným interpretacím. Kromě toho, pokud bychom se pustili do takto detailních indikací, posunuli bychom se od hromadných jevů k jevům téměř singulárním, přičemž bychom se tyto singulární jevy snažili podchytit v rámci zkoumání jevů hromadných. V žádném případě netvrdím, že singulární jevy nejsou hodny pozornosti sociologa, domnívám se pouze, že je třeba je jako takové zkoumat. Zde vidím prostor spíše pro monografické studie zabývající se výše uvedenými problémy samostatně (vliv širší rodiny, multiplicita sociálního postavení, význam průběhu kariéry apod.). Na základě výzkumné činnosti tohoto typu pak lze určit případně další důležité indikátory třídního postavení rodiny či individuál, které by neměly být pomínuty v rámci analýz hromadných jevů.

9.2.2. Nekonvenční či sdružená klasifikace?

Existují-li otázky, na něž můžeme odpovědět jen tehdy, považujeme-li za jednotku analýzy rodinu, stojíme před otázkou další, a to jak stanovit třídní postavení rodiny (manželského páru). Dostáváme se tak ke sporu mezi zastánci nekonvenčního přístupu na straně jedné a sdružené

klasifikace na straně druhé⁶⁰. Otázka tedy zní, budeme určovat postavení rodiny na základě zaměstnání pouze jednoho z partnerů nebo obou?

Současná diskuse na toto téma se pohybuje v rovině příslovečné disputace o poloprázdné či zcela plné sklenici. Empirické výzkumy poskytují v zásadě velmi podobné výsledky, které zastánci jednotlivých přístupů, zřejmě v závislosti na svém přesvědčení, různě interpretují. Příkladem může být diskuse mezi Leiulfsrudovou a Woodwardovou [1987 a 1988] na jedné straně a Eriksonem [1988] na straně druhé. Leiulfsrudová s Woodwardovou nazývají model dominance nekonvenčním přístupem, protože sociální postavení rodiny se v jeho rámci určuje podle zaměstnání toho z manželského páru, jehož postavení je vyšší, což je jen obměna konvenčního pojetí, kdy postavení rodiny bylo důsledně odvozováno od zaměstnání muže (podobně viz [Zipp a Plutzer 1996; 236]). Nekonvenční pojetí tak ponechává stranou pozornosti tzv. třídně smíšené rodiny (cross-class family) a nebere vůbec v úvahu pracovní zkušenosti žen (obsah práce, pracovní dobu, dominanci a subordinaci), které se mohou projevat v jejich zapojení do různých asociací (odborné, politické strany apod.) a odtud v jejich vědomí a politickém jednání. Leiulfsrudová a Woodwardová vycházejí z předpokladu, že nelze shrnout do jedné kategorie všechny rodiny, kde muž je příslušníkem střední třídy, je-li v některých případech manželka v domácnosti, v jiných vykonává dělnické zaměstnání nebo má stejné zaměstnání jako partner.

Leiulfsrudová a Woodwardová se v kvalitativním výzkumu 30 Stockholmských rodin soustředily právě na tyto třídně smíšené rodiny, konkrétně ty, v nichž má pouze jeden z páru dělnické zaměstnání. Na základě tohoto výzkumu pak dospěly k závěru, že typ manželství vymezený postavením partnerů (tj. fakt, zda dělnické povolání zastává žena nebo muž) ovlivňuje konkrétní obsah rolí mužů a žen v rodinném životě, dělbu práce v rodině, postoje k výchově dětí, politice a světu a liší se od charakteristik tohoto typu, které byly zjištěny jinými výzkumy v třídně homogenních rodinách. Tak například, ačkoli v třídně homogenních rodinách zůstává doma s nemocným dítětem vždy žena, v heterogamních rodinách je to ten z páru, kdo vykonává dělnické zaměstnání (tj. bez ohledu na pohlaví.) Na druhé straně, žena dělníka, která má jiné než dělnické povolání, se často ujímá tradičně mužských rolí: je vlastníkem bytu, plátcem rodinných daní a tvůrcem dlouhodobých ekonomických výhledů domácnosti. Jinými slovy, bez ohledu na pohlaví a velikost příjmů se strategickým činnostem věnuje ten z manželského páru, kdo není dělník. Naopak, manželky-dělnice mužů ze středních vrstev se rády vzdávají některých tradičně ženských rolí, jako je například komunikace s učiteli dětí, neboť své partnery považují v tomto směru (vzhledem k jejich vzdělání) za kompetentnější. Konečně muži i ženy dělnických povolání představují důležitý strategický přínos pro rodinu tím, že v případě potřeby výpomoci z vnějšku snadněji mobilizují své přátele, příbuzné a spolupracovníky - neformální pomoc v případech, kdy nejsou k dispozici finanční zdroje na placené služby, je totiž typická pro homogenní dělnické rodiny. Heterogenní rodiny na pomezí dělnické a střední třídy tak mají podle názoru autorek citované stati určité výhody proti homogenním, protože mohou aktivizovat výhody obou „ideálně typických“ kultur (dělnické a střední třídy) a představují tak modelovou situaci prorůstání dvou třídních kultur [Leiulfsrud a Woodward 1987; 406].

Na tuto stať reagoval poměrně příkrě Erikson, který především kritizuje kvalitativní přístup (charakterizuje ho jako impresionistická zjištění) a interpretaci statistických údajů, které Leiulfsrudová s Woodwardovou uváděly na podporu svých závěrů, hodnotí jako neadekvátní. Podle jeho názoru ani na základě předložených statistických údajů nelze odmítnout nulovou

⁶⁰ Vycházím zde z předpokladu, že konvenční model (odvozování postavení žen od postavení mužů) již dnes prakticky nikdo nehájí.

hypotézu o nezávislosti dělby práce v rodině na typu manželství určeného sociálním postavením obou partnerů. Předkládá pak strukturní model, jímž testuje, nakolik je společenské vědomí (social imagery) muže závislé na zaměstnání jeho manželky. Tento model sice určitou souvislost naznačuje, Erikson ji však interpretuje jako slabou, zejména v porovnání s tím, nakolik závisí společenské vědomí žen na postavení jejich manželů. Dále se pozastavuje nad tím, že se autorky nepokusily analyzovat svá data i z hlediska dominantního modelu.

Erikson formuluje také několik výhrad spíše teoretické povahy, bohužel, však jen v podobě velmi obecné proklamace. V první řadě konstatuje, že má-li smysl vést v patrnosti tzv. třídně smíšené rodiny, měl by se výzkumný zájem soustředit na to, zda se liší od třídně homogenních rodin především životními šancemi, životním stylem a konkrétním jednáním všech členů domácnosti a zda má tento typ rodin nějaký zvláštní význam pro formování tříd a třídního jednání. Jinými slovy, konstatuje, že zájem Leifsrudové a Woodwardové se soustředil spíše na kulturní aspekt celé záležitosti, zatímco on by se zajímal o aspekt spíše sociálně ekonomický (distribuční), což ovšem v důsledku své neotřesitelné víry v platnost neokonvenčního modelu nečiní.

Leifsrudová a Woodwardová [1988] v reakci na tuto kritiku konstatují, že neokonvenční přístup nenabízí žádnou možnost, jak zkoumat třídně podmíněné konflikty v rámci rodiny týkající se například výchovy a vzdělání dětí. Podle jejich názoru, který se snažily v kritizované stati podložit empirickými údaji, práce ženy ovlivňuje ji samu, jejího partnera a životní situaci celé rodiny. Krom toho, zvyšující se zaměstnanost žen a prohlubující se segregace trhu práce z hlediska pohlaví vede ke zvyšujícímu se počtu třídně smíšených rodin. Analýzy ignorující jednoho z partnerů jsou založeny na teoreticky i empiricky neudržitelných předpokladech. Jednotlivci jsou poznamenáni svými zkušenostmi v rodině stejně jako zkušenostmi v jiných situacích, tj. jako příslušníci specifických typů rodin a dalších struktur, jako jsou například odbory. Zároveň formulují hypotézu, že to, kdo je prostředníkem rodiny vůči vnějšímu světu, souvisí daleko více s jeho postavením na trhu práce, než s tím, zda je mužem nebo ženou. „Náš zájem o oba partnery nám lépe umožňuje zkoumat třídně založené vzorce vyjednávání o sociálním zabezpečení“ [c.d. 556]. Konečně poukazují na zjištění, že třídně smíšené rodiny, se z hlediska politických postojů ve Švédsku i ve Velké Británii pohybují mezi dělnickou a střední třídou, což podle jejich názoru musí ovlivňovat každý politický systém, který spočívá na mobilizaci tříd, nemluvě o konkrétní artikulaci třídního konfliktu. Tuto hypotézu však dále nekonkretizují. Uvádějí ji spíše proto, aby ukázaly, že neokonvenční model tyto třídně smíšené rodiny nepodchycuje a tudíž ani nemůže takovou hypotézu testovat.

Dalším příkladem ukazujícím, že v dané souvislosti (neokonvenční přístup versus sdružená klasifikace) jde především o meditaci nad zcela naplněnou sklenicí, je stať amerických sociologů [Zipp a Plutzer 1996]. Tito autoři jsou nakloněni spíše sdružené klasifikaci, jejíž relevanci testovali na empirických datech z let 1973-1993 týkajících se manželských párů zaměstnaných partnerů žijících v domácnostech bez dalších výdělečně činných osob. Cílem prezentovaných analýz bylo zjistit, za jakých podmínek zaměstnání manželky ovlivňuje nebo neovlivňuje to, s kterou třídou se partneri identifikují (tzv. sociální sebezařazení). Základní strategie analýzy je jednoduchá: zjišťovali, zda postavení manželky při daném postavení muže mění jeho i její subjektivní třídní identifikaci (sebezařazení). Pracovali s pětitřídním schématem: (1) samostatní; (2) odborníci; (3) řídicí pracovníci; (4) administrativní pracovníci a pracující v obchodě a (5) dělnická třída modrých límečků.

V závěrečné interpretaci výsledků analýz autoři konstatují, že podobně jako veškerou literaturu týkající se tohoto tématu, „lze i naše výsledky použít jak k podpoře, tak ke zpochybnění konvenčního pohledu“ [c.d. 247]. Na jedné straně totiž zjistili, že ačkoli má

postavení muže i ženy významný vliv na sebezařazení obou v páru, celkově je význam manželova postavení důležitější, a to jak pro sebezařazení muže, tak i ženy. To však neznamená, že vliv postavení manželky je nulový či zanedbatelný. V případech, kde pracuje na plný úvazek a vydělává 43 a více procent rodinného příjmu, je vliv jejího postavení na třídní sebezařazení jí samé i jejího manžela zhruba stejný jako postavení muže. Na druhé straně tam, kde ženy přispívají do rodinného rozpočtu méně než 22-43 procenty, je význam postavení ženy menší než postavení muže. Tento vztah je navíc (což se kupodivu dozvídáme pouze z poznámky pod čarou) konstatní v čase, tj. v období let 1973 - 1993. Krom toho se ukázalo, že tendenci nepřihlížet k postavení partnera mají daleko více muži než ženy. Jinými slovy, uvažuje-li muž o svém sociálním postavení, zpravidla nebere v úvahu postavení své manželky; žena v této situaci bere v úvahu postavení svého manžela i své vlastní.⁶¹ Chování mužů tak hovoří ve prospěch konvenčního přístupu, zatímco chování žen naznačuje, že nelze odmítnout sdruženou klasifikaci. K podobnému závěru, týkajícímu se však volebního chování, dospěl Prandy [1990]. Deklarovaná politická orientace mužů není v Británii příliš ovlivněna zaměstnáním manželky, zatímco u žen je ovlivněna jejich vlastní pracovní zkušeností i postavením manžela.

V závěrečné diskusi pak Zipp a Plutzer konstatují, že neokonvenční model je sice v souladu s neoddiskutovatelnou diskriminací žen na trhu práce, na druhé straně však, jak zjistili, vědomí žen v tomto směru ovlivňují i minimální změny, ne však mužů. Odtud pak uzavírají: snižuje-li i malá změna v postavení žen závislost jejich postojů na postavení manželů, je třeba uznat, že konvenční přístup popisuje současné třídní procesy méně přesně, než se myslelo.

Zipp a Plutzer však také zjistili, že pro třídní sebezařazení žen má největší význam jejich vlastní postavení, pokud zastávají buď odbornou, nebo dělnickou profesi. Považují to za důsledek specifických procesů kulturní povahy. „Tak například, kolektivistická povaha dělnického zaměstnání a s ní spojený životní styl i interakční vzorce mohou vést k dostatečně silnému pocitu třídní sounáležitosti, což ženám umožňuje efektivně zeslabit vliv třídního postavení svých manželů na třídní identitu rodiny. Na druhé straně ženy odborné pracovníce mají nezbytný kulturní kapitál, který jim umožňuje artikulovat jasnou třídní identitu dostatečně silnou, aby mohla ovlivnit je samé i jejich manžely“ [c.d.; 248]. Máme tak před sebou další neokonvenční model, o němž se ovšem Zipp a Plutzer explicitně nezmiňují: třídní postavení rodiny ovlivňuje ten z manželského páru, jehož postavení implikuje silnější třídní identitu. V této souvislosti připomeňme, že střední třídy (vrstvy) jsou všeobecně považovány za nevyhraněné. Tak například Wright [1985] je charakterizuje jako třídy s rozporným třídním postavením, Goldthorpe [1985] jako třídy s nejnižší demografickou identitou, Parkin [1979] jako třídy uplatňující vůči vyšší třídě strategii usurpace a vůči dělnické třídě exkluze a podle Bourdieua [1984a] nemají specifický habitus a je pro ně typické, že se snaží odlišit od habitů dělnické třídy tím, že napodobují habitus třídy vyšší.

Hypoteticky tedy lze předpokládat, že realitě třídně smíšených párů odpovídají dva základní modely: (1) neokonvenční, který odvozuje postavení rodiny od třídního postavení toho z partnerů, jehož třídní kultura je vyhraněnější a (2) model sdružené klasifikace indikující určité „prolnutí habitů“.

Vzhledem k tomu, že třídní vyhraněnost jednotlivých tříd ani společností jako celku není jednotná, nelze tyto modely „aplikovat“ plošně pro všechny segmenty třídního systému a jednotně ve všech společnostech či různých obdobích téže společnosti. Který z těchto modelů převládá, je empirický problém. Obecně lze předpokládat, že tendenci k prorůstání dělnické třídy do středních tříd bude odpovídat model sdružené klasifikace a tendenci k proletarizaci

⁶¹ Adekvátní by ovšem bylo ptát se na postavení rodiny.

středních tříd model nekonvenční. Pro zkoumání vývoje třídní struktury mají svého druhu strategické postavení rodiny, kde jeden z partnerů má dělnické povolání a druhý spadá do některé ze středních vrstev či tříd. Stranou pozornosti by také neměly zůstat rodiny na hranicích dělnické třídy a vrstev marginalizovaných. Zde totiž může v určitých podmínkách probíhat proces, kterých bych nazvala tendence k marginalizaci dělnické třídy, kdy ten z partnerů, který je příliš často vně trhu práce, může do svého postavení strhnout i druhého. V obdobích, kdy tato tendence sílí, roste početnost marginalizovaných vrstev, což ohrožuje společnost jako celek [Dahrendorf 1991]. V obou případech jde o procesy, které jsou zachytitelné pouze v rámci třídního přístupu, přičemž modelovou situaci představují uvedené třídně nevyhraněné rodiny, které v rámci nekonvenčního modelu nelze identifikovat.

Stručně řečeno, třídně nevyhraněné rodiny jsou zajímavé z hlediska dynamiky třídní struktury, a to v tom smyslu, nakolik se blíží kultuře či habitu jedné z tříd, na jejichž pomezí jsou umístěny. Jde o ideální „materiál“ pro ověřování dvou již zmíněných protikladných procesů, tzv. proletarizace středních tříd a prorůstání dělnické třídy do středních, tj. krystalizace třídní struktury. Zajímáme-li se o procesuální stránku vývoje stratifikačního systému, nelze všeobecně rozhodnout, zda uplatnit nekonvenční model či model sdružené klasifikace a ten pak aplikovat na všechny segmenty stratifikačního systému. Tyto modely je třeba průběžně empiricky testovat.

9.2.3. Určují jednotlivá zaměstnání mužům a ženám stejné třídní postavení?

Stojíme nyní před poslední otázkou, a to zda lze určovat postavení žen ve stratifikačním systému na základě klasifikace, která byla odvozena od struktury mužské pracovní síly. Někteří autoři, např. Prandy [1990 a 1997] nebo Heath a Britten [1984], považují takový postup za neadekvátní. Jakkoli si alespoň někteří uvědomují [Prandy 1997], že vytvořit dvě samostatné škály zaměstnání („mužské a ženské“) indikuje přesvědčení, že ve společnosti existují dva oddělené stratifikační systémy (což neplyne z žádné teorie), přesto některá zaměstnání umísťují na škálu v závislosti na tom, zda jde o zaměstnání ženy nebo muže. Například úřednice mají podle Prandyho názoru jiné sociální postavení než úředníci. Muži a ženy v tomto postavení totiž zpravidla vykonávají naprosto odlišný typ práce a také jejich kariéry se výrazně liší (u muže jde o typicky kariérové zaměstnání, u ženy o celoživotní post). Prandy navíc argumentuje tím, že ženy se ve své většině kumulují v několika zaměstnáních, která jsou tak v rámci ženské populace obsazena daleko početněji než v rámci mužské, což vede k tomu, že zde lze vymezit skupiny zaměstnání daleko homogennější než v mužských zaměstnáních (oddělit například asistentky a různé typy administrativních pracovníků, diplomované sestry od běžného zdravotního personálu apod.). Na druhé straně jsou však ženy v řadě zaměstnání zastoupeny jen sporadicky, což naopak vede k nutnosti sdružit několik zaměstnání do jedné skupiny.

K jinému závěru dospěl Evans [1997], který se rozhodl prověřit, zda Goldthorpovo třídní schéma je stejně validním konceptem pro mužskou i ženskou část populace. Na základě analýz empirických dat považuje toto schéma za dobrý prediktor typu pracovní smlouvy a možnosti pracovní kariéry, jak pro muže, tak pro ženy. V obou případech také silně koreluje s postavením v řízení a finanční odměnou. Rozdíly mezi třídami jsou u mužů a žen podobné, což znamená, že zaměstnání žen mají podobnou třídní strukturu odpovídající té, kterou nalézáme v populaci mužů. Empirická evidence - byť omezená malou velikostí vzorku - týkající se žen zaměstnaných na částečný pracovní úvazek, naznačuje, že mezi indikátory zaměstnání a třemi základními třídními uskupeními (servisní třída, mezilehlé třídy a dělnická třída) existují rovněž významné

vztahy. Evans proto považuje Goldthorpovu operacionalizaci tříd za relevantní mužské i ženské populaci. Jinými slovy, jednotlivá zaměstnání určují mužům i ženám stejné třídní postavení.

Evansův přístup ostře kritizovali Prandy a Blackburn [1997]. Předmětem jejich kritiky je však především Goldthorpova operacionalizace třídního systému, která je podle jejich názoru příliš ekonomizující. Vlastnímu předmětu Evansovy stati, jímž je testování relevance Goldthorpovy operacionalizace třídní struktury na ženskou populaci, nevěnují téměř žádnou pozornost. Konstatují pouze, že Evans nenabízí žádnou alternativu a jenom ukazuje, že muži a ženy ve stejné skupině zaměstnání mají stejné charakteristiky pracovního a tržního postavení (jde o kritéria třídního postavení v Goldthorpově pojetí). Bez dalšího vysvětlení k tomu ještě poznamenávají, že nacházejí-li se muži a ženy na stejném trhu práce, bylo by zvláštní, kdyby Evans zjistil něco jiného. To je ovšem v rozporu s výše uvedeným Prandyho tvrzením, že na některých pracovních místech mají ženy jiné pracovní zkušenosti než muži.

Podle mého názoru, buď existují dva oddělené stratifikační systémy (mužů a žen) a potom je třeba mít dvě klasifikace zaměstnání, nebo existuje jen jeden a potom musí být pro muže i ženy klasifikace totožná. Pokud existují skupiny zaměstnání, v nichž jsou pracovní podmínky žen různorodější nebo jiné než mužů, potom je třeba na základě empirických zjištění změnit klasifikaci zaměstnání odvozenou od výzkumu mužské populace tak, aby odpovídala i situaci žen. Tvrdit však, že klasifikace zaměstnání je až na drobné výjimky jedna, považuji za nekonceptní. Vzhledem k tomu, že zatím nikdo teoreticky nezdůvodnil existenci mužského a ženského stratifikačního systému, ani o ní nepodal žádné důkazy, považuji za vhodnější trvat na škále jedné.

V poněkud jiné situaci bychom se však mohli ocitnout, pokud bychom se zabývali hierarchií vrstev a za jeden z indikátorů sociálního postavení považovali prestiž. Zejména u nás, kde je zaměstnanost žen podstatně vyšší než na Západě a tudíž daleko vyšší feminizace některých profesí, lze předpokládat, že prestiž muže vykonávajícího některé z feminizovaných zaměstnání bude nižší než ženy v téže pozici (například učitel(ka) na základní škole). A naopak prestiž ženy v typicky mužské profesi bude pravděpodobně vyšší než prestiž muže v takové pozici. Například generální ředitelka banky je možná v bezkonkurenčním špičkovém postavení, nikoli však ředitel. Jde ovšem o hypotézu, která, pokud je mi známo, testována nebyla. Domnívám se, že by v šetřeních prestiže povolání měly figurovat profese v mužském i ženském rodu (např. učitel i učitelka, pomocný dělník i pomocná dělnice apod.). Takový požadavek jde nepochybně zcela proti duchu politické správnosti (neboť je sexistický) - v angličtině by takový dotazník byl přímo provokativní, neboť by musel explicitně uvádět učitel-muž a učitel-žena. Na druhé straně bychom si měli uvědomit, že zkoumání reality a potírání diskriminace jsou dva různé problémy.

9.3. Situace u nás

9.3.1. Dosavadní výzkum

První velké šetření týkající se sociální stratifikace u nás provedl v šedesátých letech tým sociologů vedený Pavlem Machoniem [Machonin a kol. 1969], a to v souladu s tehdejší praxí amerických a západoevropských sociologů, na reprezentativním vzorku tzv. socializované mužské populace (hlavy domácností mužského pohlaví) [Petrušek 1990; 149]. Krom toho se však zjišťovaly základní údaje o zaměstnání jejich manželek a dětí (tudíž i dcer). Teoreticky bylo toto šetření ukotveno především v konceptu syntetického statusu a jen okrajově v třídním přístupu. Většina analýz a závěrů se týkala mužského vzorku, údaje o ženách byly využity pouze v kapitole, jejíž autorka se zabývala rodinou, a v analýzách, které byly publikovány pouze

interně [Alan 1972] a které se týkaly manželské heterogamie a homogamie, především z hlediska vzdělání a kvalifikace.

Fišerová v kapitole věnované rodině [Machonin a kol. 1969; 451-468] pracuje se statusem rodiny jako celku, který představoval „spíše určitou zprůměrnující konstrukci, než řádně sociologicky zdůvodněný S (status J. Š.) rodiny“ [c.d.; 97] a zamýšlí se nad tím, nakolik je sociální status jedince svázán s postavením ostatních členů rodiny. Data ukázala, že „rodinné znaky v naší společnosti výrazně snižují individuální status muže“ [c.d.; 465]. Je to důsledek toho, že sociální status žen je v průměru nižší než mužů, což vede k tomu, že i status rodiny jako celku (odvozený jednak od zaměstnání rodičů a některých charakteristik životní úrovně domácnosti) je většinou vyšší než status ženy a naopak nižší než status muže.

Alan dospěl mimo jiné ke zjištění, že u nás v posledních 50 letech (tj. zhruba v období 1917-1967) klesl podíl homogamních manželství. U vyučených však převažuje volba partnera se stejnou charakteristikou. V manželstvích uzavřených po roce 1945 se sňatek stává častějším prostředkem sociálního vzestupu žen než dříve. „U mužů sílí preference žen, které se vyznačují shodným vzděláním (...). U žen tomu tak není.“ Krom toho v manželstvích uzavřených po roce 1945 „častěji najdeme dvojice, v nichž má žena vyšší vzdělání než muž“. V závěru pak konstatuje, že v naší společnosti „není uzavřenost sociálních skupin zvláště výrazná a že s rozvojem společnosti sílí tendence k interakcím mezi rozdílnými sociálními skupinami“ [Alan 1972; 172-4]. Nicméně, o několik stránek před tímto tvrzením upozorňuje na to, že „v kategorii vyučených dělníků existuje relativně konstantní vzorec pro výběr partnera, svědčící o značné socioprofesionální uzavřenosti této skupiny“ [c.d.; 140].

Jinými slovy, závěry o sociální stratifikaci byly formulovány zejména na základě analýz dat týkajících se ekonomicky aktivních mužů a analýzy údajů o ženách měly spíše doplňující charakter. Sociální status rodiny byl konstruován ve dvou variantách, jednak na základě údajů o rodině jako celku a jednak byl odvozen od postavení hlavy rodiny (muže). Rovněž se uvažovaly dvě varianty postavení jednotlivce, jednak individuální (redukováný status) a jednak syntetický, zahrnující některé údaje o rodině (zejména životní úroveň). Autoři si tedy nekladli otázku, jak umístit ženy do stratifikačního systému, ani zda analytickou jednotkou je individuum nebo rodina, ale implicitně vycházeli z předpokladu, že základní jednotkou je individuum žijící v rodině a že postavení ženy má svá specifika.

V rámci dvou stratifikačních výzkumů provedených v ÚFS ČSAV v době normalizace (v letech 1979 a 1983), na jejichž základě nebyla publikována žádná souhrnná práce, se pracovalo s reprezentativním výběrem celé dospělé populace (tj. mužů i žen). Tato šetření (pominu-li spíše proklamativní marxisticko-leninská východiska) prakticky nebyla nijak teoreticky ukotvena. Analyzován byl zpravidla celý soubor, přičemž pohlaví představovalo jednu ze základních nezávislých proměnných - analytickou jednotkou bylo individuum.

První zevrubná publikace týkající se sociální stratifikace u nás po roce 1989 [Machonin a kol. 1996] zřetelně navazuje na tradici výzkumu z let šedesátých. Především se zde pracuje se syntetickým statusem. Určitá, spíše však jen okrajová pozornost je rovněž věnována struktuře třídní (jejíž konceptualizace je inspirována Goldthorpovým třídním schématem). Většina analýz a závěrů se vztahuje k ekonomicky aktivní populaci (tedy k mužům i ženám společně). Samostatná kapitola je věnována sociální diferenciaci domácností, přičemž sociální status domácnosti má tyto dimenze: úroveň vzdělání (průměr vzdělání obou partnerů), socioprofesionální postavení (opět průměr skóre partnerů na šestibodové škále), postavení v řízení (počet podřízených toho z partnerů, který z tohoto hlediska zaujímá vyšší pozici), celkový příjem domácnosti, počet místností v bytě respondenta a dva ukazatele vybavenosti domácnosti).

Kombinuje se zde tedy model dominance s modelem sdružené klasifikace. Třídní postavení domácnosti se pak zcela konvenčním způsobem odvozuje od postavení hlavy domácnosti. Tento postup zřejmě autoři považovali za zcela přirozený a neproblematický, neboť necítili potřebu jej zdůvodnit. Zvláštní pozornost proměnné pohlaví je věnována v kapitole nazvané „Faktory ovlivňující vertikální sociální diferenciaci“, a to vedle dalších proměnných, jimiž jsou věk, formy rodinného soužití, regiony a typ osídlení, odvětví a skupiny povolání. Subkapitola „Diferenciace podle pohlaví“ se zabývá závislostí sociálního postavení na pohlaví (pohlaví zde tedy vystupuje jako nezávisle proměnná), přičemž autor vyjádřil přesvědčení, že tímto přístupem nezužuje „problematiku vlivu pohlaví na čistě mechanický popis rozdílů mezi mužskou a ženskou částí populace“ [c.d. 261].

Ani v kapitole věnované postojovým otázkám (představy o sociální diferenciaci, vnímání sociální nerovnosti a spravedlnosti, individuální a sociálně politické hodnotové orientace, hodnocení transformace pro roce 1989) autoři jednotlivých subkapitol s proměnnou pohlaví (až na jedinou výjimku - korelace mezi pohlavím a vnímáním spravedlnosti), natož pak s celkovou charakteristikou rodin či domácností, vůbec nepracují. Samostatná kapitola je však věnována manželské homogamii a heterogamii, nejpodrobněji z hlediska vzdělání. Autorka této kapitoly, podobně jako Alan před třiceti lety, dospěla k závěru, že „období utváření státně socialistického systému vedlo k určitému otevření možností pro uzavírání sňatků mezi lidmi s různým vzděláním“ později, zejména v sedmdesátých letech, však postupně vyrovnávání vzdělanostních struktur žen a mužů „vedlo naopak k opětovnému uzavírání možností na heterogamní sňatek“ [c.d.; 173-174]. Pokud jde o socioprofesionální kategorie (jen mírně upravené Goldthorpeovo třídní schéma), nalézáme homogamní páry nejčastěji v nejnižší postavené kategorii (45,6% dotázaných této kategorie) a nejméně často v kategorii nemanuálních rutinních pracovníků (5,8%) [c.d.; 171-172], což nepřekvapuje, uvědomíme-li si, že je v této kategorii devětkrát více žen než mužů (plyne z grafu [c.d.; 263]). Lze tedy vyslovit hypotézu, že přinejmenším dělnická třída se i nadále (podobně jako to konstatoval Alan v šedesátých letech a Goldthorpe ve velké Británii let sedmdesátých) vyznačuje nejvyšší mírou sociální uzavřenosti.

Jinými slovy, většina závěrů týkajících se sociální stratifikace se tedy v této publikaci opírá o údaje, které představují průměry charakteristik týkajících se mužů a žen. Analytickou jednotkou je individuum jakožto bezpohlavní aktér, a to vzdor zjištění, že rozdíly ve struktuře jednotlivých komponent a tudíž i souhrnného statusu mužů a žen jsou poměrně značné [c.d. 267]. Základní závěr vyplývající z tohoto typu analýz zní, že v „české společnosti stále převládá mužská dominance“. Nelze tedy popřít existenci určité nerovnosti mezi muži a ženami, nejde však o „hrubou diskriminaci“ [c.d. 270]. Nicméně, „vzájemné vazby mezi dílčími charakteristikami jsou v obou skupinách téměř shodné a jsou tudíž shodné i s celkem populace“ [tamtéž].⁶²

Je tedy více než zřejmé, že umístění žen ve stratifikačním schématu není u nás považováno za problém hodný zvláštní pozornosti. Problémem postavení žen ve společnosti obecně se zabývá zejména Čermáková [1995, 1997], spíše však jako samostatným problémem bez výraznější vazby na problém sociální stratifikace obecně.

⁶² Podobnou strategii (pohlaví vystupuje jako jedna z nezávisle proměnných, případně se neber v úvahu vůbec) zaujmají i další naši autoři zabývající se proměnami stratifikačního systému u nás po roce 1989 (viz např. [Matějů, Řeháková 1993] nebo [Matějů 1996]).

9.3.2. Dnešní stratifikační systém: hypotéza.

O tom, zda integrovat do výzkumu sociální stratifikace ženy, není zřejmě třeba diskutovat. Z hlediska zaměstnanosti žen se dlouhodobě držíme na světové špičce, přičemž ženy zaměstnané na částečný úvazek jsou spíše výjimkou a čas, který věnují výhradně domácnosti, jen zřídka přesahuje dobu než děti začnou chodit do školy.⁶³ Nezaměstnanost (obecně velmi nízká) je jen mírně vyšší než nezaměstnanost mužů a ponecháme-li stranou návraty z mateřské dovolené má (z hlediska postavení před ztrátou zaměstnání)⁶⁴ zhruba stejnou strukturu. Řada žen (75 000) má dokonce dvě zaměstnání (zhruba třetina z nich kromě hlavního zaměstnání samostatně podniká) [Statistická ročenka 1995].

Ačkoli ženy (63%) dávají daleko častěji přednost rodině před prací než muži (24%), je zřejmé, že práci považují za důležitou součást svého života (93% žen považuje za důležité, aby je práce bavila a 83% pracují, protože chtějí být nezávislé) [Ženy a ...].⁶⁵ Tradiční image muže živitele a závislé ženy tak u nás pravděpodobně zcela padlo. Do jisté míry se možná udržuje pouze v případě eventuální finanční krize.⁶⁶ Z tohoto zorného úhlu se zdá dosavadní individualizující přístup, který nebere v úvahu "gender, do značné míry oprávněný.

Na druhé straně lze socioekonomickou strukturu žen sotva považovat za ekvivalentní strukturu mužů. Trh práce je z hlediska pohlaví výrazně segregován, přičemž je všeobecně známo, že muži daleko častěji obsazují tzv. kariérové a řídicí pozice. Ženy se také méně uplatňují v podnikatelských aktivitách, i když jejich účast v nich nelze přehlížet (128 tisíc žen ve srovnání s 346 tisíci muži v roce 1994). Podobně jako v jiných zemích je i u nás plat žen na srovnatelných místech o 20-30% nižší než mužů [Zpráva ..1996; 51]. Vzdělanostní struktura žen je jiná než mužů: dívky směřují častěji než chlapci na střední školy a pokud jdou do učení, jsou to častěji než v případě chlapců nejméně kvalifikované obory. Na druhé straně se podíl vysokoškolaček se postupně vyrovnává podílu mužů (v roce 1994 tvořily studentky 44% všech vysokoškolských studentů) [Statistická 1995].

Rodinný kontext sociálního vědomí je u nás zřejmě třeba považovat za významný: v manželství žije převážná většina dospělé populace⁶⁷, ačkoli byla zaznamenána jistá tendence ke zvyšování počtu svobodných, nezdá se, že by jejich podíl byl v nejbližších dobách dramaticky vyšší než dnes. Pokud jde o volební chování, víme pouze tolik, že partneri volili tutéž stranu ve dvou třetinách případů [Trendy 6 1996]. Jiný výzkum ukázal, že o veřejných otázkách, o společenské a politické situaci se vůbec nehovoří jen ve 12% rodin (takto vypovídají shodně muži i ženy) a alespoň do jisté míry ve 41% rodin. Jako důležitý předpoklad šťastného rodinného života uvedlo 14% mužů a 15% žen shodu názorů na veřejné dění, za

středně důležité 38% mužů a 39% žen, za nedůležitou shodu těchto názorů považuje 24% mužů a 29% žen [Rodina 94]. Určité vzájemné ovlivňování partnerů v názorech na společenské dění tak nelze vyloučit.

Budeme-li uvažovat o třídách, nelze ponechat bez povšimnutí fakt, že podíl homogamních manželských párů z hlediska sociálního postavení u nás zřejmě není zanedbatelný: 48% manželských párů z hlediska vzdělání (proměnná o čtyřech kategoriích), 25% z hlediska složitosti práce (šestibodová škála) a 30% z hlediska socioprofesionálního postavení (pět kategorií) [Machonin a kol. 1996; 171-172], což znamená, že pravděpodobně téměř polovina manželství by mohla představovat zdroj třídně vyhraněných rodin. Předmětem našeho zájmu by však měly být i třídně heterogenní rodiny. Hrubá analýza, kterou jsem provedla na datech z roku 1991 [Transformace ..], naznačila, že lidé své postavení hodnotí i na základě postavení svého partnera. Vliv partnerova postavení je, podobně jako v západních zemích, jiný u mužů než u žen, naše ženy jsou však možná sebevědomější a také mají větší vliv na sebezařazení svých partnerů. V trojtřídním modelu (odpovídajícím zhruba Goldthorpeově servisní, mezilehlé a dělnické třídě) výzkum zachytil 50% homogamních párů: 33% v dělnické třídě, 6% v mezilehlé a 11% v servisní. Analýza dále ukázala, že takto vymezené charakteristiky manželského páru mají vliv na to, jak dotázaní hodnotí své sociální postavení a majetnost, přičemž tento vliv není u žen a mužů stejný. Zdá se, že zaměstnání manželky je pro mužovo sebezařazení důležitější než postavení muže pro sebezařazení ženy. Nejvýše hodnotí své společenské postavení muži servisní třídy, jejichž manželka má totéž postavení (následují páry: muž servisní - manželka mezilehlé; muž servisní - manželka dělnická třída). Pokud jde o ženy, nejvýše hodnotí své společenské postavení ty, které jsou v servisní třídě a jejich manžel je v mezilehlé nebo dělnické, teprve potom ženy servisní třídy, jejichž muž je rovněž v servisní třídě. Lze tedy formulovat hypotézu (byť nepříliš důkladně podloženou), že pro subjektivní hodnocení vlastního sociálního postavení ženatých a vdaných je důležité i postavení partnera. Měli bychom tedy při úvahách o rodicích se třídní struktura u nás vést v pozornosti i třídně smíšené rodiny (respektive manželské páry).

Nebylo by zřejmě plodné, kdybychom postupovali zcela mechanicky a zabývali se všemi možnými typy párů (z hlediska sociálního postavení partnerů). Na základě publikovaných analýz týkajících se sociální stratifikace u nás, statistických údajů, výzkumů veřejného mínění i některých publicistických článků a vlastních zkušeností předpokládám, že se u nás v současné době formují tři základní třídy.

1. **Vyšší třída:** mocenská elita a celebrity, část velkých vlastníků, špičkového managementu a vysoce kvalifikovaných odborných pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru, včetně jejich partnerů (bez ohledu na jejich zaměstnání).

2. **Střední třída:** část živnostníků a drobných podnikatelů na celý pracovní úvazek včetně jejich partnerů (bez ohledu na jejich zaměstnání).

3. **Dělnická třída:** část středně kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků bez ohledu na vlastnický sektor a kvalifikovaných dělníků ve státním sektoru, jejichž partner(ka) má dělnické povolání.

Vyšší třídu lze do značné míry ztotožnit s nejvyššími vrstvami, střední třída se pohybuje v celém spektru středních vrstev, podobně jako dělnická třída, která však má své těžiště v nižších středních vrstvách. Nejnižší vrstvy pak představují třídu chudoby (tj. marginalizované na pracovním trhu).⁶⁸ Hranice mezi těmito třídami nejsou příliš zřetelné a prostor mezi nimi je

⁶⁸ Nedávno ukázal poměrně přesvědčivě Sirovátka [1997], že vzdor nízké nezaměstnanosti u nás začíná vznikat (zatím nepříliš početná) kategorie lidí nacházejících se trvaleji v marginalizované pozici na trhu práce.

vyplněn středními vrstvami, které se rekrutují z tzv. rutinních nemanuálních pracovníků a odborných pracovníků vyšší i střední kvalifikace pracujících ve státním sektoru, ze všech článků řízení ve státním sektoru, středních i nižších řídicích kádrů v soukromém sektoru a kvalifikovaných dělníků v soukromém sektoru. Z hlediska posilování či oslabování třídní vyhraněnosti dělnické třídy, která je zřejmě pro politickou atmosféru a odtud vyšší či nižší sociální napětí klíčová, představují strategickou sociální kategorii na jedné straně smíšené rodiny, kde jeden z partnerů je představitelem dělnické třídy a druhý některé ze středních vrstev a na straně druhé rodiny na hranici středních vrstev a třídy chudoby. Těm je podle mého názoru třeba věnovat zvláštní pozornost.

Uvedený model je inspirován Goldthorpovým třídním schématem, nicméně se od něj v mnoha ohledech podstatně liší: (a) kromě tříd pracuje s vrstvami a je pouze trojtřídní (jak bylo řečeno marginalizovaní nejsou třídou v pravém slova smyslu); (b) třídy nezahrnují celou populaci; (c) ponechává stranou rozdíly mezi zemědělským a ostatním obyvatelstvem; (d) důležitým kritériem je však vlastnický sektor; (e) část servisní třídy (Goldthorpovu třídu II) umísťuje do středních vrstev; (f) věnuje zvláštní pozornost marginalizovaným na trhu práce (bez ohledu na kvalifikaci). Podobně jako původní Goldthorpův model je jen částečně hierarchický, třídní struktura sice značně koreluje, avšak nekryje se s hierarchií sociálně ekonomických vrstev. Nejvýše stojí vyšší třída, střední a dělnickou třídu nelze jednoznačně nadřadit jednu druhé, neb obě pokrývají v zásadě celé spektrum středních vrstev. Analytickou jednotkou vrstev je individuum, tříd rodina. Pro určení třídního postavení rodiny byl zvolen v případě vyšší třídy nekonvenční model dominantního v páru, v případě dělnické třídy de facto konvenční model (oba v páru mají stejné postavení) a příslušnost k střední třídě určuje ten z páru, který je samostatný. Ženy v domácnosti můžeme v našich podmínkách zcela vynechat, protože (alespoň prozatím) jde o jen přechodnou etapu v životě většiny žen, která sotva něco mění na dlouhodobém třídním postavení rodiny. Konkrétní vymezení hraničních vrstev oscilujících mezi jednotlivými třídami a volba modelu stanovení třídního postavení nevyhraněných rodin je empirickým problémem.

Testovat tento hypotetický stratifikační systém by ovšem bylo nutné nejen na datech velkého reprezentativního šetření, ale rovněž prostřednictvím případových studií kombinujících kvantitativní a kvalitativní přístup a srovnávajících životní styl, strategie a postoje třídně vyhraněných a nevyhraněných rodin.

Vezme-li v úvahu výše zmíněné názory Prandyho, Wrighta a Stockmana o nezbytnosti komplexního přístupu k analýze sociální stratifikace, měli bychom se také zamyslet nad možným vlivem třídního postavení rodičů, a to nejen jako indikátoru sociálního původu, ale z hlediska stabilního vlivu na sociálně politické postoje a jednání širší rodiny jako celku. Takový vliv lze očekávat nejen u vícegeneračních rodin (v těch u nás žije zhruba jen 5% dospělé populace), ale i v těch případech, kde si jednotlivé generace navzájem vypomáhají, a to zejména tam, kde je tato výpomoc nevyhnutelná. V roce 1994 uvedlo 31% osob žijících v prvním manželství a 19% v opakovaném manželství, že pro chod jejich domácnosti je nezbytná pomoc rodičů, příbuzných a přátel a 10% (první manželství) - 23% (opakované manželství) naopak uvedlo, že je nezbytné, aby rodičům poskytovali finanční výpomoc. Skutečnou pomoc s péčí o domácnost se strany rodičů pak uvedlo 29% poprvé vdaných (ženatých) a 18% ženatých (vdaných opětovně), finanční podporu 18% a 13%. Na druhé straně 8% (první manželství) a 14% (opakované manželství) podporuje své rodiče (či rodiče partnera) finančně a v 19% prvních manželství a v 26% opakovaných na sebe převzali některé práce spojené s péčí o rodiče. Lze tedy odhadnout (vzhledem k tomu, že obousměrná výpomoc je spíše výjimečná), že

zhruba 40% manželských párů je v úzkém „provozním“ kontaktu se svými či partnerovými rodiči. Tento potenciálně „třídotvný“ faktor by tak zřejmě stál za bližší prozkoumání. Dále, zhruba 10% dospělé populace žije v opakovaných manželstvích. Pro úvahy o formování tříd by jistě nebylo bez zajímavosti zjistit, nakolik se opakují i z hlediska sociálního postavení nového partnera. V obou případech by však bylo třeba se opřít spíše než o reprezentativní celoplošné výzkumy jasně tematicky vymezené komparační sondy.

Zcela samostatný problém však samozřejmě představuje otázka, jak vymežit třídní kontinuitu do minulosti. Ani v nejmenším nepochybuji o tom, že nově se utvářející stratifikační systém „vyrůstá“ na tom starém. Otázkou je, nakolik lze hovořit o třídní kontinuitě v případě úspěšného podnikatele, jehož otec byl v minulém režimu generálním ředitelem některého významného podniku apod.

9.4. Závěr

V pozadí sporu o určování sociálního postavení žen zřetelně stojí dilema individuum versus rodina, které se přímo váže na dilema hierarchický versus třídní přístup. Předložené řešení tohoto sporu je jen zdánlivě kompromisní. Nepovažuji totiž ani jeden z uvedených teoretických přístupů za relevantní. Zastánci třídního přístupu se zcela nerealisticky snaží do třídního modelu vtlačit celou populaci a představitelé hierarchického ponechávají stranou významné strukturační procesy. Jinými slovy, omezit se buď na hierarchický, nebo třídní přístup vždy znamená výrazně zkruslit sociální realitu.

Nabízí se však nejméně dvě otázky, a to zda lze předložené hypotézy empiricky testovat a nakolik lze objektivně rozhodnout, zda v tom kterém stratifikačním systému převažuje tendence k prorůstání dělnické třídy do středních tříd či tendence k proletarizaci. Na první otázku lze v zásadě odpovědět kladně, neomezíme-li se na dotazníková reprezentativní šetření a v jejich rámci pak na mnohorozměrné analýzy, do nichž vstupují údaje o celé zkoumané populaci a pro jejichž potřebu je sociální postavení a jeho důležité koreláty (aspekty) uniformně indikováno ordinálními nebo dichotomickými (s nimiž se pak zachází jako s pseudoordinálními) proměnnými. Takovou metodou jednak postihneme jen ty nejrobustnější tendence, které nemusí mít pro život společnosti nutně větší význam než procesy méně nápadné. Zároveň se nevyhneme arbitrárnímu rozhodnutí o hranicích tříd, nemluvě o tom, že sotva lze rozhodnout, nakolik je zjištěné lineární uspořádání vrstev artefaktem operacionalizace a nakolik výrazem reality. Velká reprezentativní šetření mohou poskytnout základní představu o „stratifikační mapě“, bez níž se neobejdeme. Měla by však být permanentně doplňována případovými studii, které by si měly klást zejména dva cíle: (a) prověřovat aktuálnost používaných indikátorů; (b) analyzovat základní strukturační procesy, jako je například sociální záklopka v pojetí Parkinově, habitus v pojetí Bourdieuově, credentialismus v pojetí Collinsově a Bourdieuově, vliv a význam sociálních sítí apod.; (c) zkoumat tendence k vyhraněnosti či rozvolňování třídní struktury; to vše zejména na vzorcích třídně smíšených a třídně vyhraněných rodin.

S objektivitou je to složitější. Lze jistě namítnout, že výsledky výše navrhované výzkumné aktivity nejsou jednoznačné (viz výše uvedená Eriksonova kritika imperionismu kvalitativní sondy Leiflufsrudové a Woodwardové) a vedou tudíž k subjektivně zabarveným interpretacím. Podle mého přesvědčení jsou však stejně nejednoznačné výsledky analýz opírajících se o

reprezentativní data a komplikované statistické metody. Jak naznačují probíhající diskuse, i zde je dostatek prostoru pro subjektivní interpretace týkající se toho, jakou povahu má stratifikační systém té které země a především toho, kam daná společnost směřuje. Očekávat, že diskuse na toto téma dospějí v dohledné době (pokud vůbec) k všeobecnému konsensu by bylo naivní. Nejenže zjištěné vztahy je vždy třeba nějak interpretovat (a objektivní interpretace je *contradictio in adiecto*), ale navíc jde o téma, které je na to, abychom se disputacím tohoto typu dokázali vyhnout, mimořádně silně hodnotově „zatíženo“. V každém případě je třeba výzkum sociální stratifikace přiblížit pestrosti stratifikačního systému a spolu s tím upřesňovat teorii.

10. Souhrn poznatků a závěrů

Transformační procesy, které probíhají v české společnosti po roce 1989, výrazně zasáhly i rodinu. Postupně se mění ekonomická funkce rodiny, mění se také role muže i ženy, rodiny se musí adaptovat na nové podmínky a vzniká výrazná majetková diferenciací společnosti právě na úrovni domácností. Tyto změny se již nyní projevují ve změněném demografickém chování mladých lidí.

Rodinné a reprodukční chování mladé generace se v devadesátých letech dynamicky mění a diferencuje. Průměrné demografické ukazatele signalizují oddalování sňatků a porodů prvních i dalších dětí do vyššího věku, a tím snižování počtu dětí v dnešních mladých rodinách. Postupně dochází k opouštění tradičního modelu reprodukce a k přechodu k novému, "modernisticky" orientovanému, který se vyznačuje diferenciací reprodukčního chování a změnami v časové distanci i posloupnosti startů manželského a rodičovského života. Orientace na jednotlivé typy demografického chování prochází přitom "napříč" sociálními vrstvami a skupinami, takže lze hovořit pouze o inklinaci sociálních skupin k určitému modelu, nikoliv o sociálně determinovaných typech. Analýzy postojů a názorů, zachycující vysokou míru orientace na manželství, vypovídají na jedné straně o stále podpoře určitých prvků "tradičního" modelu rodinného chování. Současně zjišťují postupný růst racionality a odpovědnosti v přístupu k manželství a rodičovství, které ovšem nejsou sdíleny mladou generací obecně. Manželství je těsně spojováno s mateřstvím a otcovstvím a naopak (rození dětí s manželstvím), takže hlavní "racionalizační" tendencí "modernisticky orientované" části dnešní mladé generace je zásada oddalování sňatku do doby, kdy se má narodit dítě (ani pak není vždy uskutečněn) a ochrana před otěhotněním do doby získání (stabilnějšího) zaměstnání po ukončení přípravy na povolání, zatímco zajištění samostatného bydlení se jeví jako velice žádoucí, nikoliv však nutná podmínka.

Tradiční společenské normy rodinného chování se dostávají stále častěji do rozporu s individuálními aspiracemi mladých lidí. To může mít důsledky, které nelze jednoduše hodnotit jako pozitivní nebo negativní. Osvobození se od pout tradičních norem umožňuje uspět v podmínkách náročnějších požadavků tržně orientované, dynamické a otevřené společnosti (a je to tak zřejmě i vnímáno), ale rostoucí individualismus oslabuje rodinná pouta a aspirace. Dá se ovšem předpokládat, že v českém národním i v evropském kulturním kontextu nenabudou tyto konsekvence kritických rozměrů.

Fakta z této oblasti signalizují, že institut rodiny reaguje na sociální změnu. Mění se jak strategie a vzorce chování, tak i jejich hodnotový aspekt. Vzorce chování v rodině, které se ani v podmínkách reálného socialismu nevyznačovaly stabilitou (rozvody, poruchy rodinného soužití, neúplné rodiny ap.), jsou v současné době podrobeny determinujícímu vlivu transferu majetku, peněz, prudké diferenciací sociálního postavení včetně růstu bohatství a propadu v životní úrovni až pod hranici chudoby.

Ekonomický tlak na muže i ženy (tj. v rodinné struktuře na otce i matky), který, přes různá vyhlášení, reálně vyžaduje v této fázi transformace společnosti ekonomickou aktivitu obou partnerů, vytlačuje na okraj rodinných priorit péči a čas věnovaný dětem. I když je mezi ženami vnímán konflikt mezi pracovním zatížením a rodinou (muži tento konflikt nevnímají), situace není taková, aby výraznějším způsobem mohla ovlivnit vžitě normy jak v oblasti zaměstnanosti žen, tak genderové dělby rolí v chodu domácnosti.

Mezinárodní srovnání dokládá, že česká společnost je v oblasti práce méně genderově diferencovaná, než je západní standard. I když je velice pravděpodobné, že s postupem

restrukturalizace a modernizace národního hospodářství dojde k přiblížení vzdělanostní a profesní struktury k "západní" současnosti (k prohloubení genderových rozdílů), je otázkou do jaké míry se toto přiblížení promítne do postojů a názorů. Po roce 1989 jsou podstatně důležitější platové podmínky a jistota zaměstnání (muži i ženy shodně), což vypovídá o tom, že si lidé uvědomují ekonomický význam práce v tržně (a spotřebně) orientované ekonomice.

Česká rodina neprošla stejným vývojem jako západní rodina, proto její struktura a dynamika jsou odlišné. Vzorce chování obou partnerů, kteří tvoří páteř rodiny (muž a žena, otec a matka) přetrvávají a posuny jsou spíše činy pod tlakem ekonomických a sociálních dopadů transformace než reakcí na modely (vzorce) odjinud. V obecné názorové rovině, jak potvrdilo mezinárodní srovnání, přetrvává v České republice model rodinného života, který je společný pro bývalé komunistické země. Tento model ve zkratce vychází ze souhlasu veřejného mínění s vysokou participací žen na trhu práce, z odmítnutí patriarchálního modelu rodiny, z preference manželského svazku před jinými formami partnerského soužití a ze souhlasu s rozvodem.

Klíčovým nositelem změn rodinného chování, které mohou být spouštěcím mechanismem sociální změny, je v moderní rodině žena. Na její strategii a hodnotové orientaci bude záviset, zda česká rodina dá přednost postavení a kariéře obou partnerů před dětmi.

Vnitřní vztahy rodiny jsou podmíněny nutností obou příjmů rodiny, pracovní aktivitou a pracovní drahou obou partnerů - při této konstelaci je výhodnější forma, kdy se vnitřní vztahy vyznačují spíše demokratičností než dominancí jednoho z partnerů. V tomto směru je žádoucí přesně vymezit charakter vnitřních rodinných vazeb. Spočívá-li na ženě (matce) veškerá domácí práce - lze těžko tento stav pokládat za dominanci ženy, i když to tak na první pohled vypadá. Ženy v průměru věnují dva a půlkrát více času domácím pracím než muži, jejich "druhá směna" je delší než polovina reálné pracovní doby. Domácí práce stírají rozdílnost mezi sociálním postavením žen (a podobně podíl mužů na domácích pracích není sociálně determinován). Fungování většiny domácností vyžaduje podobný objem domácích prací, které dosud jen zřídka vykonává někdo jiný než členové rodiny (konkrétně ženy). Jevová stránka dělby práce často skrývá složitý komplex partnerských vztahů.

Propojenost rodiny a pracovní sféry po roce 1989 vůbec neklesá. Naopak posiluje se význam ženské zaměstnanosti a potažmo výtěžku (příjmu) pro rodinu. Dosavadní sociální průchodnost ekonomické transformace vyplývá ze zamlčeného faktu, že životní úroveň a finanční stabilita rodiny je zajištěna dvěma příjmy. Potvrdil se význam ženské pracovní aktivity nejen pro českou ekonomiku, ale právě pro udržení rozkolísaných rodinných rozpočtů, desítek pod náporu dopadů liberalizace cen, zdražování služeb a bydlení.

Literatura:

- Abbot, P. 1987. „Women's Social Class Identification: Does Husband's Occupation Make a Difference?“ *Sociology* 21: 91-103.
- Acker, J. R. 1973. „Women and Social Stratification: A Case of Intellectual Sexism.“ *American Journal of Sociology* 78: 936-945.
- Acker, J. R. 1989. „The Problem with Patriarchy“. *Sociology* 23: 235-40.
- Alan, J. 1972. „Mobilita a manželství“. *Sociální a profesní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava: ČSVÚP.
- Aleš, M. 1996. Populační vývoj v České republice v roce 1995. *Demografie*, č. 4.
- Aron, R. 1964. *La lutte des classes*. Paris:
- Baber, K. M., K. R. Allen. 1992. *Women and Families: Feminist Reconstructions*. New York, London: The Guilford Press.
- Beechey, V. 1977. „Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production.“ *Capital and Class* 3: 45-66.
- Bilance obyvatelstva podle rodinného stavu 1989 - 1995*. Praha: ČSÚ .
- Bilton, T., K. Bonnett, P. Jones, K. Sheard, M. Stanwort, A. Webster (1982) 1992. "Sexuální rozdíly a společnost" In *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*. sv. I. ed. M. Čermáková. Praha: SoÚ AV ČR.
- Bologh, R. 1990. *Love or Greatness: Max Weber and Masculine Thinking - a Feminist Inquiry*. London: Unwin Hyman.
- Bourdieu, P. 1984a. *Distinction*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, P. 1984b. „Espace social et genese des 'Classes'“. *Actes de la recherche en science sociales*: 52-53: 3-12.
- Britten, N., A. Hetah. 1983. „Women, Men and Social Class“. *Gender, Class and Work*. ed. by E. Gamarnikow, D. Morgan, J. Purvis a D. Taylorson. London: Heineman.
- Clark, T. N., S. M. Lipset. 1991. „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6: 397-410.
- Collins, R. 1979. *The Credential Society*. New York: Academic Press.
- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Časové řady základních ukazatelů statistiky práce (1948-1994)*, 1995. Praha: ČSÚ
- Čermáková, M. (ed.) 1993. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*. sv. II. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, M. 1995. „Gender, společnost a pracovní trh“. *Sociologický časopis* 31: 7-24.
- Čermáková, M. 1997. „Postavení žen na trhu práce“. *Sociologický časopis* 33: 389-404.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike svobod*. Bratislava: Archa.
- Davies, C. 1996. „The Sociology of Professions and the Profession of Gender.“ *Sociology* 30: 661-678.
- Dean, H. 1991. „In Search of the Underclass“. In *Poor Work: Disadvantage and the Division of Labour*. ed. by P. Brown and R. Scase. Open University Press: Milton Keynes.
- Delphy, C. (ed.) 1984. „The Main Enemy“. *Close to Home*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Eislerová, R. (1987 a 1990) 1995. *Číše a meč, agrese a láska: aneb žena a muž v průběhu staletí*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Erikson, R. 1984. „Social Class of Men, Women and Families“. *Sociology* 18: 500-514.